

دانشگاه پیام نور

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته زبان و ادبیات فارسی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه علمی زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه:

فرهنگ تشبیهات در غزلیات اهلی شیرازی

استاد راهنما:

دکترسید مهدی خیراندیش

استاد مشاور:

دکتر علی محمد گیتی فروز

نگارش:

مرضیه عطاران

بهمن ۱۳۸۷

چکیده

اهلی شیرازی از شاعران ارزنده و صاحب نام در عصر تیموری و از بزرگان عرصه غزل و مثنوی به خصوص در شیراز است و شناخت ویژگی های شعری، زندگی و اندیشه وی نیازمند تحقیق و پژوهش دانشگاهی است .

پژوهش حاضر با عنوان « فرهنگ تشبیهات در غزلیات اهلی شیرازی » در شش فصل گرد آوری شده که به ترتیب فصل اول ، کلیات تحقیق را شامل می شود . فصل دوم زندگی ، آثار و ویژگی های شعری اهلی را بیان می کند . فصل سوم تحقیق در بردارندهی مباحث بیان و به ویژه تشبیه و انواع آن می باشد. فصل چهارم شامل انواع تشبیه در غزلیات اهلی شیرازی است که به لحاظ حجم صفحات و کار ، بزرگترین فصل این تحقیق به حساب می آید و در آن انواع تشبیه ، ارکان آن ها ، ویژگی های طرفین تشبیه و وجه شبه مورد بررسی قرار گرفته است . در فصل پنجم ، مشبه ، مشبه به و ادات تشبیه به صورت الفبایی در مجموعه ای با عنوان « فرهنگ الفبایی تشبیهات » گرد آورده شده ، هم چنین نمودار ها در این فصل رسم شده اند و سرانجام در فصل ششم مطالب جمع بندی شده است که بسامد انواع تشبیه ، ویژگی های آن و نتیجه گیری از مباحث این فصل می باشد . با امید به اینکه به خواست خداوند منان پژوهش حاضر بتواند زیبایی های اشعار بلند ، عاشقانه و عارفانهی این شاعر عارف شیرازی را هر چند در افقی کوچک اما با جلوه ای مؤثر نمودار سازد .

فهرست مطالب

	عنوان	صفحه
۱	پیش گفتار	
	فصل اول : کلیات	
۴	۱ بیان مساله یا موضوع	
۴	۱ ۴.سئوال ها یا فرضیه های پژوهش	
۴	۱ ۳.روش تحقیق	
۵	۱ ۴.اهداف	
۵	۱ ۵.پیشینه تحقیق	
۵	۱ ۶.ضرورت تحقیق	
	فصل دوم : زندگی و آثار اهلی شیرازی	
۷	۲-۱. نام شاعر	
۷	۲-۲. مدت عمر	
۷	۲-۳. آرامگاه شاعر	
۸	۲-۴. تحصیل شاعر	
۹	۲-۵. جوانی شاعر	
۹	۲-۶. مذهب و مشرب شاعر	
۱۰	۲-۷. آثار شاعر	
۱۱	۲-۸. سبک و شیوه اهلی در شعر	
۱۲	۲-۹. شعرای معاصر اهلی	

۱۲	۱۰-۲. سلاطین معاصر اهلی
۱۲	۱۱-۲. ممدوحین شاعر
	فصل سوم : صور خیال
۱۴	۱-۳. علم بیان
۱۵	۱-۱-۳. تصویر
۱۵	۲-۱-۳. صورخیال در ساختمان شعر
۱۷	۲-۳. استعاره
۱۷	۱-۲-۳. استعاره مصرّحه
۱۷	۲-۲-۳. استعاره مرشّحه
۱۷	۳-۲-۳. استعاره مکنیه
۱۸	۴-۲-۳. استعاره تخیلیه
۱۸	۳-۳. حقیقت و مجاز
۱۸	۱-۳-۳. علاقه مجاز
۱۹	۲-۳-۳. مجاز عقلی
۲۰	۴-۳. کنایه
۲۰	۱-۴-۳. تلویح
۲۱	۲-۴-۳. رمز
۲۱	۳-۴-۳. ایما
۲۱	۴-۴-۳. تعریض

۲۱	۳-۵. تشبیه
۲۳	۳-۵-۱. تشبیه به اعتبار طرفین
۲۵	۳-۵-۲. تشبیه خیالی و وهمی
۲۶	۳-۵-۳. تشبیه به اعتبار مفرد، مقید و مرکب بودن
۲۷	۳-۵-۴. تقسیم تشبیه بر حسب افراد و ترکیب
۲۸	۳-۵-۵. وجه شبه دوگانه یا صنعت استخدام
۲۸	۳-۵-۶. وجه شبه مفرد و متعدد و مرکب
۳۰	۳-۵-۷. انواع تشبیه
۳۱	۳-۵-۸. چگونگی تشبیه از دیدگاه وجه شبه
۳۲	۳-۵-۹. ادوات تشبیه و تقسیم تشبیه بر اساس ادوات
۳۳	۳-۵-۱۰. تشبیهات دیگر
۳۶	۳-۵-۱۱. اضافه تشبیهی و تقسیمات آن
۳۶	۳-۵-۱۲. غرض از تشبیه
۳۸	فصل چهارم: انواع تشبیه و ارکان آن در غزلیات اهلی شیرازی
۳۳۴	فصل پنجم: فرهنگ تشبیهات در غزلیات اهلی و نمودارها
۳۳۶	۵-۱. فرهنگ الفبایی مشبه
۳۷۴	۵-۲. فرهنگ الفبایی مشبه به
۴۱۶	۵-۳. فرهنگ الفبایی ادوات تشبیه
۴۲۷	۵-۴. نمودارها

- ۴۲۷ ۱-۴-۵. نمودار شماره ۱ : تعداد جامع ابیات، ابیات تشبیه دار، تعداد تشبیه
- ۴۲۸ ۲-۴-۵. نمودار شماره ۲: براساس ادات تشبیه
- ۴۲۹ ۳-۴-۵. نمودار شماره ۳: براساس وجه شبه (مفصل، مجمل)
- ۴۳۰ ۴-۴-۵. نمودار شماره ۴: تشبیه بلیغ و انواع آن
- ۴۳۱ ۵-۴-۵. نمودار شماره ۵: براساس وجه شبه مفرد، متعدد، مرکب
- ۴۳۲ ۶-۴-۵. نمودار شماره ۶: براساس وجه شبه تحقیقی، تخیلی، دوگانه
- ۴۳۳ ۷-۴-۵. نمودار شماره ۷: براساس طرفین تشبیه (حسی و عقلی)
- ۴۳۴ ۸-۴-۵. نمودار شماره ۸: براساس طرفین تشبیه (مفرد، مقید، مرکب)
- ۴۳۵ ۹-۴-۵. نمودار شماره ۹: انواع تشبیه

فصل ششم : نتیجه گیری

- ۴۳۷ ۱-۶. بسامد انواع تشبیه در غزلیات اهلی
- ۴۳۷ ۱-۱-۶. بسامد انواع تشبیه بر حسب ادات تشبیه
- ۴۳۷ ۲-۱-۶. بسامد انواع تشبیه بر حسب وجه شبه
- ۴۳۸ ۳-۱-۶. بسامد طرفین تشبیه به لحاظ ویژگی حسی و عقلی
- ۴۳۹ ۴-۱-۶. بسامد طرفین تشبیه به لحاظ ویژگی مفرد، مقید و مرکب
- ۴۳۹ ۵-۱-۶. بسامد سایر تشبیهات
- ۲-۶. نتیجه
- ۴۴۰ ۱-۲-۶. نتیجه حاصل شده از تشبیهات
- ۴۴۱ ۲-۲-۶. واژه های پر کاربرد در شعر اهلی

فهرست منابع و مآخذ

پیش گفتار

«ادبیات در هر شکل و قالبی که باشد نمایشگر زندگی و بیان کننده ارزش ها و معیارها و ویژگی هایی است که زندگی فردی و جمعی بر محور آن می چرخد، نقد و بررسی و ارزیابی آثار ادبی نیز چنین است و نمی تواند به دور از آن معیارها و ارزش ها باشد و بی توجه از کنار آنها بگذرد. به عبارت دیگر نقد و بررسی آثار ادبی را از دیدگاهی می توان درس زندگی نامید .

ادبیات از دو گذرگاه ما را به زندگی پیوند می دهد: از گذرگاه عاطفی، وقتی که آن را می خوانیم و از گذرگاه خرد ورزی، وقتی که آن را نقد و بررسی می کنیم. وقتی ما شعری را می خوانیم، عواطف و احساسات ما با عواطف و احساسات شاعر جنبه های مشترک پیدا می کند و یا وقتی سرگذشتی را مطالعه می کنیم به قول «آندره موروا» در کشاکش حادثه بزرگی قرار می گیریم و لحظات زندگیمان با آن حادثه آمیختگی پیدا می کند، در این موارد نفس و جان ما نمی تواند از اثرپذیری بر کنار باشد» (انوری - شعار، ۱۳۶۳، ۷)

بررسی جنبه های بیانی یا به عبارتی تجزیه و تحلیل صورخیال در یک اثر ادبی می تواند در نمایان ساختن زوایای پنهان آن اثر تأثیر گذار باشد. عناصر بیانی چون تشبیه، استعاره، کنایه و مجاز همواره مورد توجه ادب شناسان و نقادان آثار ادبی بوده است و تشبیه به عنوان یک رکن مهم در صورخیال که استعاره نیز از درون آن زاده شده است در بررسی تصاویر شعری نقشی به سزا و والا دارد، بر این اساس توفیق دست داد که نگارنده به بررسی انواع تشبیه یا به عبارتی تدوین فرهنگ تشبیهات غزلیات اهلی شیرازی که از شاعران ارزنده در عرصه غزل و مثنوی می باشد بپردازد.

تحقیق پیش رو با عنوان « فرهنگ تشبیهات در غزلیات اهلی شیرازی » در شش فصل گردآوری شده است که ترتیب فصول آن چنین است: فصل اول: کلیات تحقیق شامل موضوع، اهداف، پیشینه تحقیق و ... می باشد. فصل دوم: به زندگی، آثار و ویژگی های شعری اهلی اختصاص یافته است. فصل سوم شامل مباحث بیانی به ویژه مبحث تشبیه و تقسیم بندی های آن است. فصل چهارم شامل انواع تشبیه در غزلیات اهلی است که به لحاظ حجم و اهمیت از عمده ترین فصل های رساله یادشده است. در فصل پنجم فرهنگ الفبایی مشبه، مشبه به و ادات تشبیه با ذکر صفحه دیوان و صفحه پایان نامه تنظیم شده و در ادامه بسامد انواع تشبیهات و نمودارها آورده شده است و سرانجام در فصل ششم به نتیجه گیری بر اساس آمارها و نمودارها پرداخته شده است.

در اینجا بر خود لازم می دانم که از استاد محترم راهنما جناب آقای دکتر سید مهدی خیر اندیش که مرا در کار تحقیق و نگارش این اثر یاری رسانده اند ، صمیمانه تشکر و قدردانی نمایم .
با امید به این که به خواست خداوند منان رساله حاضر بتواند زیبایی های اشعار بلند عاشقانه این شاعر عارف شیراز را نمودار سازد .

فصل اول

کلیات تحقیق

۱- کلیات

هر تحقیق و پژوهشی نیازمند طرحی کلی می باشد که چشم انداز مراحل و چگونگی اجرای پژوهش مورد نظر را بیان می کند. برای نیل به این هدف سعی شده است که در این فصل مسأله، فرضیه ها، روش تحقیق، اهداف و پیشینه ی تحقیق و ضرورت تحقیق به روشنی بیان شود.

۱-۱- بیان مسأله یا موضوع

پوشیده بودن زیبایی های ادبی شعر اهلی شیرازی که از شاعران بزرگ عصر تیموری است ما را بر آن داشت تا به بررسی یک مبحث مهم در علم بیان، یعنی تشبیه پردازیم و بر این اساس انواع تشبیه و ارکان آن را در مجموعه ای با عنوان فرهنگ تشبیهات غزلیات اهلی شیرازی گرد آوری نماییم.

۲-۱- سؤاها یا فرضیه های پژوهش

الف) هر یک از انواع تشبیه چه درصدی از تشبیهات را در غزلیات اهلی شیرازی به خود اختصاص داده است؟

ب) در غزلیات اهلی از چند نوع تشبیه استفاده شده است؟

ج) درصد تشبیهات حسی و عقلی در غزلیات اهلی چگونه است؟

د) بینش شاعر با توجه به تشبیهات به کار گرفته شده در ابیات چگونه است؟

۳-۱- روش تحقیق :

تحقیق حاضر به روش کتابخانه ای انجام شده است. به این ترتیب که پس از مطالعه کتب ارزشمند در مورد زندگی و شعر اهلی شیرازی و نیز صورخیال و علم بیان، مطالب مورد نیاز فیش برداری، دسته بندی و در نهایت نگارش، تایپ و ویرایش شده است. در مورد آرایه تشبیه و تعیین انواع آن، ابتدا چهارهزار بیت از غزلیات اهلی مورد مطالعه قرار گرفته است، تشبیهات مشخص و یادداشت برداری و سپس دسته بندی شده است و در پایان به صورت فرهنگ الفبایی تشبیهات در آورده شده و نیز درصد انواع تشبیه و سایر ویژگیهای آن مشخص شده و در نهایت کار نگارش و ویرایش مطالب انجام گرفته است.

۱-۴- اهداف

۱-۴-۱- هدف کلی :

آشکار نمودن آرایه تشبیه در غزلیات اهلی شیرازی.

۱-۴-۲- هدف های جزئی :

الف) تعیین درصد هر یک از انواع تشبیه در غزلیات اهلی شیرازی .

ب) تعیین ارکان تشبیه و ویژگی های آن .

ج) تعیین درصد ویژگی های ارکان تشبیه از قبیل حسی ، عقلی و غیره .

د) فراهم نمودن فرهنگ تشبیهات در غزلیات اهلی.

۱-۵- پیشینه تحقیق :

در مورد زندگی اهلی شیرازی ، اشعار وی و سبک شعر او تألیفات ارزنده ای وجود دارد که اغلب آن ها کتاب های تذکره می باشند ، از جمله تاریخ ادبیات در ایران (دکتر ذبیح الله صفا) و مقدمه دیوان اهلی. اما به نظر می رسد در باره فرهنگ تشبیهات در دیوان اهلی شیرازی تا کنون پژوهشی صورت نگرفته است و انجام این امر ضروری می نماید. این پژوهش به نوبه خود جدید و بدیع می باشد و با استفاده از دیوان اهلی شیرازی ، تصحیح و تنظیم حامد ربانی ، ۱۳۶۹ صورت گرفته است .

۱-۶- ضرورت تحقیق

تدوین و تنظیم فرهنگ تشبیهات در دیوان شاعران دوره های مختلف این امکان را حاصل می نماید که پژوهشگران علم بیان به ویژه تشبیه به راحتی بتوانند در مورد سابقه و تاریخ تطور تشبیه در اشعار شعرای مختلف قضاوت نمایند و مجبور نباشند تمامی دیوان های شاعران را بدین منظور مطالعه نمایند .

تهیه فرهنگ تشبیهات غزلیات اهلی شیرازی یکی از این ضروریات بوده است که نگارنده توفیق تهیه و تنظیم آن را به دست آورده است. هم چنین مجموعه این گونه پژوهش ها امکان تهیه فرهنگ جامع تشبیهات را در زبان فارسی فراهم خواهد نمود .

فصل دوم

زندگی و آثار اہلی

۲- زندگی و آثار اهلی

۲-۱- نام شاعر

نام وی محمد است و در هیچ اثری، جز محمد و تخلص وی، نام دیگری ذکر نشده است. در کتاب دانشمندان و سخن سرایان فارس از او به این شکل نام برده شده است: «محمد بن یوسف بن شهاب صوفی شیرازی متخلص به اهلی» (رکن زاده آدمیت، ۱۳۳۷، ۳۷۶)

اکثر تذکره نویسان لفظ مولانا یا ملا را پیش از اهلی شیرازی آورده اند (ربانی، ۱۳۶۹، ۱) در باب تخلص اهلی و معنای آن حامد ربانی در مقدمه دیوان اهلی این چنین ذکر کرده است: «اهلی به معنی مأنوس و رام در مقابل وحشی است و محتمل است منسوب به اهل الله یا اهل بیت پیامبر باشد و باهله نام مکان نیز محتملست». (ربانی، ۱۳۶۹، ۱)

۲-۲- مدت عمر

اهلی از شاعران بزرگ قرن نهم است که «دورانی طولانی از میانه قرن نهم تا قسمتی از نیمه اول قرن دهم را درک کرده است. نام و سنین حیات و سال وفاتش بر سنگ قبر او چنین آمده است: «شیخ محمد اهلی شیرازی طاب ثراه به عمر هشتاد و چهار وفات نمود در سنه ۹۴۲» و بدین تقدیر سال ولادتش ۸۵۸ هجری قمری بوده است» (صفا، ۱۳۷۳، ۴۴۸)

سام میرزا در تحفه سامی میگوید: «در کبرسن در شیراز فوت شده است» (سام میرزا، بی تا، ۱۷۸) و در مجالس المومنین نیز همین عبارت آورده شده است. (قاضی شوشتری، ۱۳۷۶، ۶۹۳) در آتشکده آذر آمده است: «در سن شیخوخیت در شیراز وفات یافته است». (آذر بیگدلی، ۱۳۷۷، ۲۵۳)

۲-۳- آرامگاه شاعر

اهلی در کنار آرامگاه خواجه بزرگوار شمس الدین حافظ شیرازی و در سمت راست او آرمیده است (بسمل شیرازی، ۱۳۷۱، ۱۶۸) در تذکره نتایج الافکار این عبارت درباره آرامگاه اهلی آمده است: «اهلی در سنه ۹۴۲ جان به جان آفرین سپرد و در مقبره حافظ جا یافته است» (گوپاموی، ۱۳۳۶، ۳۹)

بر روی سنگ قبر اهلی چنین نگاشته شده است:

هوالباقی و کل شیء هالک

له قدس سره

دوش ازغم عمر رفته در منزل خویش
از حاصل عمر در کفم هیچ نبود
در فکر فروشدم دمی با دل خویش
شرمنده شدم ز عمر بیحاصل خویش
فی تاریخه رحمه الله

در میان فضلا و شعرا
رفته با مهر علی از عالم
پیر با صدق و صفا بود اهلی
پیرو آل عبا بود اهلی
پادشاه شعرا بود اهلی
سال فوتش ز خرد جستم گفت

در کتاب دانشمندان و سخن سرایان فارس آمده است: « اهلی در وقت نزع غزلی گفته به این

مطلع:

جایم به روز واقعه پهلوی او کنید
او قبله من است رخم سوی او کنید
و وصیت کرد پهلوی خواجه حافظ او را دفن کنند. متولی مصلی دفن او را قبول نمی کرد.
از دیوان خواجه فال گرفتند، چون این بیت بر آمد، چاره ندید.
رواق منظر چشم من آشیانه تست
کرم نما و فرود آ که خانه خانه تست»
(رکن زاده آدمیت، ۱۳۳۷، ۳۷۹)

در تذکره میخانه آمده است: « از یکی که بر قول او اعتماد بود شنیدم که این بیت
را مولانا اهلی در حال نزع گفته و وصیت نموده که مرا پهلوی خواجه مدفون سازید. »
مصحح دیوان اهلی این روایات را نادرست می داند. (ربانی، ۱۳۶۹، ۳)

۲-۴-تحصیل شاعر

استاد ذبیح الله صفا در تاریخ ادبیات در ایران به نقل از تذکره صحف ابراهیم می نویسد: « اهلی
از شاگردان علامه دوانی بوده و در اغلب علوم عهد خود خاصه در علوم ادبی
اطلاعات وافر داشته است و تنوع آثار او خاصه توجه به آثار مصنوع، خود نشانه ای
از همین اطلاعات مختلف ادبی وی خاصه در صنایع ملفوظ و معنیات و عروض و امثال
آنها است. » (صفا، ۱۳۷۳، ۴۴۸) در حیب السیر آمده است: « اهلی به وفور مهارت
در فن شعر امتیاز داشت. » (خواند میر، ۱۳۶۲، ۶۰۶)
« اهلی به ویژه در بازی مبتکرانه با واژه ها (تجنیسات) و دیگر صناعات ادبی بر دیگران برتری
داشت. » (براون، ۱۳۶۹، ۲۱۶) استاد صفا در گنج سخن نیز ذکر می کند

که « اهلی در متون شاعری به توانایی و قدرت در ایراد سخن دشوار و معنای بلند مشهور است و شعرش درعین همراهی با صنایع شعری از دقت اندیشه و رقت خیال خالی نیست. » (صفا، ۱۳۷۴، ۶۱۶)

۲-۵- جوانی شاعر

«اهلی در جوانی از شیراز به هرات رفت و چندی در دربار سلطان حسین بایقرا بود و قصیده مصنوعی در مدح امیر علیشیر نوایی سرود که معروفست و پس از بر چیده شدن آن دستگاه به آذربایجان نزد سلطان یعقوب آق قویونلورفت و قصیده مصنوعی دومی در مدح اوسرود و مثنوی شمع و پروانه را در ۸۹۴ به نام وی ساخته است . پس از جلوس شاه اسماعیل، به دربار وی پیوسته و قصیده مصنوعی سومی به ستایش وی گفته و مثنوی سحر حلال را به نام وی به پایان رسانیده و دربار شاه اسمعیل احترام بسیار داشته و بر شاعران دیگر مقدم بوده است. با این همه مردی گوشه نشین بود و پس از مرگ شاه اسمعیل به شیراز بازگشت و تا هنگام مرگ در شیراز زیست. » (نفیسی ، ۱۳۴۴ ، ۴۴۰)

۲-۶- مذهب و مشرب شاعر

«اهلی شیعه دوازده امامی بوده و به خاندان رسالت از صفای ضمیر و جان عشق ورزیده است و با این که از مال دنیا دستش تهی بوده ، خویش را با گنج مهر و محبت اهل بیت توانگر دانسته است. » (صابر کرمانی ، ۱۳۶۴ ، ۳۰)

گر چه درویشم چواهلی گنج مهر اهل بیت
با وجود فقرم از عالم توانگر ساخته

«اوقصاید متعدد در مدح علی(ع) و فرزندان سروده و یکی از پنج ترکیب بندش نعت رسول و اهل بیت اوست که درپانزده بند سروده و یکایک امامان را نام برده است و آخرین بیت آن این است :

تاابد نورعلی چون مهر و مه تابنده باد

بر سرما سایه آل علی پاینده باد

(ربانی ، ۱۳۶۹ ، ۶)

«اوقصایدی در مناقب رسول و رثای شهیدان کربلا دارد» (معین ، ۱۳۷۱ ، ۲۰۳)
«اهلی در وادی عرفان سلوک می نموده و رشته ارادت پیری را بر گردن داشته
است» (هدایت ، ۱۳۳۹ ، ۶۴۹)

میرزا فرصت شیرازی او را از عرفای صاحب جاه می داند (فرصت شیرازی ، ۱۳۵۴ ، ۴۷۱)
در کتاب مجالس المؤمنین ذکر شده است که «قلت اختلاط او با اهل دنیا مشهور
است» . (قاضی شوشتری ، ۱۳۷۶ ، ۶۹۳)

نگارنده در جای جای غزلیات او به ابیاتی بر خورد که از عشق ، پیر ، علی (ع)
و خانقاه سخن رفته بود .

۲-۷- آثار شاعر

از کتاب هدیه العارفین منقول است که اهلی را دوازده کتاب است به شرح
ذیل : ۱- تحفه السلطان فی مناقب النعمان ۲- ترجمه مواهب الشریعه به فارسی
۳- دیوان شعر ۴- رباعیات گنجفه ۵- رساله عروض و قافیه ۶- رساله معما
۷- زبده الاخلاق ۸- مثنوی سحر حلال ۹- قصاید مصنوعه در مدح امیر علیشیر
۱۰- سر الحقیقه ۱۱- مجمع البحرین ۱۲- مخزن المعانی .

از این دوازده کتاب پنج کتاب آن موجود نیست که عبارتند از تحفه السلطان ، شرح مواهب ،
مجمع البحرین ، رساله معما و رساله عروض (ربانی ، ۱۳۶۹ ، ۱۲)

محتویات دیوان حاضر که به وسیله حامد ربانی تصحیح شده است به این شرح
است : غزلیات ، قصاید ، ترکیب بند ، ترجیع بند ، قطعات ، تواریخ ، مخمس ، مستزاد ،
سرالحقیقه (قصیده شماره ۴۹ کتاب) ، مخزنالمعانی (قصیده شماره ۳۵) ، گوهر مخزن (قصیده نخست) ،
مثنوی شمع و پروانه ، سحر حلال ، رباعیات گنجفه ، زبده الاخلاق که رباعیات اخلاقی
است ، فواید العقاید که رباعیات مذهبی است ، رباعیات متفرقه ، ساقی نامه رباعی ،
معنیات و الغاز ، قصیده مصنوع در مدح امیر علیشیر ، قانون فکرت که قصیده مصنوع دوم است ،
خرد نامه که لقب قصیده سوم است .

کلیات او شامل دوازده هزار بیت است و « نسخه قدیم نفیسی از کلیاتش در کتابخانه
مجلس موجود و ذیل شماره ۳۹۲۷۶ مضبوط است » (آدمیت ، ۱۳۳۷ ، ۳۷۸)

در فرهنگ معین درباره مثنوی شمع و پروانه آمده است: « اهلی در این مثنوی تصویری تخیلی از عشق پروانه و جلوه گری های دلبرانه شمع کرده است. » (معین ، ۱۳۷۱ ، ۲۰۳)

«مثنوی شمع و پروانه به بحر هزج به سال ۸۹۴ در هزار بیت به نام سلطان یعقوب سروده شده و در واقع تمثیلی است از جذبه وانجذاب طالب و مطلوب در طریقت عارفان و صوفیان.» (صفا ، ۱۳۷۳ ، ۴۵۰) در آثار عجم آمده است: « اهلی اثری دارد مثنوی ، موسوم به سحر حلال که در هر شعری سه صنعت از صنایع علم بدیع به کار برده ، که عقل در آن حیران است.» (فرصت شیرازی ، ۱۳۵۴ ، ۴۷۱)

«سحر حلال در ۵۲۰ بیت به نام شاه اسمعیل صفوی سروده شده و ابیاتش ذو بحرین ، ذوقافیتین و دو جناسین است . موضوع آن ، عشق پاک جم به دختر پسر عم خود یعنی به گل است اهلی در ساختن این مثنوی به دو منظومه مجمع البحرین و تجنیسات کاتبی نظر داشته است.» (صفا ، ۱۳۷۳ ، ۴۵۰)

آذر بیگدلی در تذکره آتشکده ذکر می کند که : « مثنوی تجنیس ذوبحرین و ذوقافیتین سروده که در کمال صعوبت است. » (آذر بیگدلی ، ۱۳۷۷ ، ۲۵۳)

۲-۸- سبک و شیوه اهلی در شعر

سبک شعری اهلی دنباله سبک عراقی و پایه سخنش محکم و متین است. مضامین لطیف و معانی دلپذیر در کلامش بسیار است. بیشتر اشعارش غزل است و غزلهای دلکش دارد. (ربانی ، ۱۳۶۹ ، ۵۵) در غزل اشعار عاشقانه بسیار دارد (سام میرزا ، بی تا ، ۱۷۸). علامه قاضی شوشتری می نویسد: « چاشنی شعر سعدی در کلام او مضمّن است » (شوشتری ، ۱۳۷۶ ، ۶۹۳)

مثنوی سحر حلالش اعجاب دیگران را به خود جلب کرده است و قصاید مصنوعش کم نظیر است. با مقایسه شعر او با شعرای دیگر معلوم می شود که شاعری مایه دار و با ارج است چنانکه خود او گفته است گنج سخن است و چشمه حیوان دارد. (ربانی ، ۱۳۶۹ ، ۵۵)

«سخنش در غالب اشعارش مقرون به مضمون ها و اندیشه های خوب و الفاظ منسجم و استوار است. مهمترین مطلب در شیوه اهلی علاقه اوست به صنایع در اشعارش.» (صفا ، ۱۳۷۳ ، ۴۵۱)

«اهلی در سرودن انواع شعر ماهر بود ، قصاید خود را به پیروی از استادان قبل از خود بخصوص انوری ، خاقانی ، ظهیر ، کمال اصفهانی و سلمان ساوجی سروده و در غزل از استادان بزرگ پیش از خود خاصه سعدی و حافظ استقبال کرده است.» (صفا ، ۱۳۷۳ ، ۴۴۹)

۲-۹- شعرای معاصر اهلی

«حاجی ، هلالی استر آبادی ، بابا فغانی شیرازی ، شهیدی قمی ، مکتبی شیرازی ، هاتفی خرجردی ، اهلی خراسانی ، امیدی طهرانی.» (ربانی ، ۱۳۶۹ ، ۱۳ و ۱۴ و ۱۵)

۲-۱۰- سلاطین معاصر اهلی

شاعر در عمر طولانی خود شاهد سلاطین بسیار بوده است. «چند تن از سلاطین تیموری و تمام سلاطین آق قویونلو و قره قویونلو را درک کرده ، از ابتدای شاه اسمعیل بوده و پس از وی دوازده سال از سلطنت شاه طهماسب را حیات داشته است.» (ربانی ، ۱۳۶۹ ، ۱۷)

۲-۱۱- ممدوحین شاعر

اهلی بیشتر از همه مدح امیر الهومنین علی بن ابیطالب (ع) را گفته است. ده قصیده اومخصوص آن حضرت است. چند قصیده هم درباره شهید کربلا و عزای آن حضرت دارد . امامان را نیز بسیار ستوده است. «اسامی دیگر ممدوحین وی بدین قرار است : احمدبنموسی الکاظم (ع) ، علی بن حمزه بن موسی الکاظم (ع) ، شیخ روز بهان ، امیر علیشیر ، سلطان یعقوب ، شاه اسمعیل ، سید شریف ، نجم الدین مسعود ، نجم الدین محمود ، نجم السعاده ، قاسم پرناک ، منصور بیک پرناک ، خواجه معین الدین صاعدی ، نظام الدین احمد صاعدی ، ظفر الاسلام صاعدی ، معز الدوله ، شاه ملا ، قلی بیگ ، شاه قلی بیگ ، سعد الدین اسعد ، شاه اخی بیگ ، افضل الدین میرک ، قاضی رکن الدین مسعود ، میر عقیف الدین.» (ربانی ، ۱۳۶۹ ، ۲۴)

فصل سوم

صور خیال